

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
A Typological Study of Architectural Ornaments in the
Columned Iwans of Qajar Houses in Tabriz
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

گونه‌شناسی آرایه‌های معماری ایوان‌های ستوندار خانه‌های قاجاری شهر تبریز

یداله حیدری باباکمال^{۱*}، صحرا ساکی^۲، احد نژاد ابراهیمی^۳، علی نعمتی بابای‌لو^۴

۱. گروه باستانشناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، مازندران

۳. گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۴. گروه مرمت و باستان‌سنجی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶

چکیده

بیان مسئله: خانه‌های دوره قاجار شهر تبریز از جمله آثار ارزشمندی هستند که بخش مهمی از بافت تاریخی را تشکیل داده‌اند؛ این خانه‌های تاریخی با معماری ویژه، تفاوت‌های شکلی با خانه‌های تاریخی دیگر نقاط جغرافیایی ایران دارند. بخش مهمی از کالبد خانه‌های مورد مطالعه ایوان بوده که تاکنون پژوهش مستقلی در مورد شاکله و آرایه‌های آنها انجام نشده است؛ براین اساس، مسئله اساسی پژوهش حاضر گونه‌شناسی آرایه‌های معماری ایوان خانه‌های قاجاری تبریز است.

هدف پژوهش: بررسی ویژگی‌های معماری، طبقه‌بندی گونه‌های متنوع آرایه‌های ایوان‌ها و جریان‌های تأثیرگذار در شکل‌گیری آنها اهداف مهم پژوهش پیش رو است.

روش پژوهش: روش انجام پژوهش توصیفی - تحلیلی بوده و در دو بخش کتابخانه‌ای و میدانی اطلاعات مربوط به آن گردآوری شده است؛ ابتدا از تمامی ایوان خانه‌های مورد مطالعه عکاسی، طراحی و توصیف دقیق به عمل آمده، پس از آن کلیه اسناد مرتبط با خانه‌های قاجاری تبریز در کنار بررسی‌های میدانی به منظور دستیابی به نتایج منسجم گردآوری و مطالعه شده است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ایوان‌های مورد مطالعه با طاق‌های قوسی، ستون‌های چوبی با سرستون‌های پرکار گچی، پایه‌ستون‌های چند ضلعی سنگی و پیشانی‌هایی با گچبری‌های متنوع مزین شده‌اند. آرایه‌های به کار رفته، آجرکاری در نما و گچبری بوده که با تأثیرپذیری از هنر غرب، ایران باستان و هنر بومی رنگ و بوی قاجاری به آنها داده شده است. گچبری سرستون‌ها با فن کرنتی و با نقوش گیاهی در انواع برگ کنگری مشابه نمونه‌های غربی و نقوش گیاهی پیشانی با پالم‌ت‌های چند لپی و برگ تاک برگرفته از هنر ساسانی نمایش داده شده‌اند. پایه‌ستون‌های چند ضلعی، مشابه انواع رایج به کار رفته در منطقه آذربایجان به ویژه مساجد ستوندار چوبی دوره قاجار است. علاوه بر آن ترکیب فن نگین گچی با آینه و ایجاد گره مربع قناس در طرح‌های ترنجی، سقف و نماهای داخل ایوان‌ها را آراسته است. ۲۳ طرح آجرکاری در انواع آبشاری (خفته - راسته)، گل‌انداز، هره‌چینی، دندان‌موشی، حصیری و پوزگویی، سایر آرایه‌های برجسته خانه‌های مورد مطالعه هستند.

واژگان کلیدی: ایوان خانه، آرایه‌های معماری، خانه‌های قاجاری تبریز، پیشانی ایوان، ستون در ایوان.

مقدمه و بیان مسئله

ایوان‌ها از جمله اجزای مهم بسیاری از بناهای ایرانی در دوره‌های قبل و بعد از اسلام هستند که همواره نقش مهمی در اتصال فضای باز به فضای بسته یا اتاق داشته‌اند. اگرچه منشأ ساخت ایوان تاکنون و به‌طور قطع مشخص نشده است، اما شواهد تاریخی و باستان‌شناختی آن در ایران حداقل تا کاوش‌های محوطه حسنلو (لایه چهارم)

در هزاره اول قبل از میلاد عقب می‌رود (Dyson, 1989)؛ شواهدی که در دوره‌های بعدی به ویژه اشکانی، شکل تکامل یافته‌تری به خود می‌گیرد و در بسیاری از بناهای حکومتی یا غیر حکومتی استفاده می‌شود. با ورود اسلام در سرزمین‌هایی که میراث‌دار ایران و یا روم باستان بودند استفاده از ایوان به ویژه در مساجد همچنان به سبک گذشته تداوم پیدا کرد؛ در این راستا شواهد یافته شده از دارالاماره کوفه، مساجد جامع فهرج، دامغان و نیریز قابل توجه است

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۸۷۵۶۲۱۱۹، y.heydari@tabriziau.ac.ir

چه عواملی در ایجاد آنها مؤثر بوده است؟ محدودیت‌هایی نظیر عدم همکاری سازمان‌ها و مالکان خانه‌ها در بازدید و عکسبرداری از تمامی خانه‌های موجود، فقدان ایوان در برخی از خانه‌ها و تخریب بسیاری از آنها سبب شد تا صرفاً ۱۳ مورد از مجموعه خانه‌های موجود در بافت تاریخی شهر تبریز مطالعه شود. بنابراین اگرچه پژوهش‌هایی ذیل عنوان خانه‌های قاجاری تبریز و یا تک‌نگاری‌هایی با رویکرد معماری در خصوص خانه‌های بافت صورت گرفته است، با این حال پژوهش حاضر برای نخستین بار به بررسی ویژگی‌های معماری ایوان‌ها و گونه‌های متنوع آرایه‌های آنها می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پراکنده‌ای در مورد خانه‌های قاجاری تبریز یا کارکرد ایوان در خانه‌های سنتی صورت گرفته است؛ از جمله عبدالله محمودی (Mahmoudi, 2005) در مقاله «بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم)» ایوان را به‌عنوان فضایی نیمه‌باز از نظر عملکردی مطرح و ریشه‌های این فضا را از نظر معنایی و نمادشناختی بررسی کرده است. محمدعلی کی‌نژاد و محمدرضا شیرازی (۱۳۸۹) در کتاب «خانه‌های قدیمی تبریز» خانه‌های تبریز را به سه دوره زندگی، قاجار و پهلوی تاریخ‌گذاری و ویژگی‌های کالبدی و معماری آنها را بررسی کرده‌اند. در پژوهش دیگری از لیلا ذاکر عاملی و عبدالله جبل عاملی (Zaker Ameli & Jabal Ameli, 2013) با عنوان «بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد - اردکان از دوره مظفری تا قاجار» پس از بررسی ۱۲ خانه مظفری و ۳۰ خانه صفوی، ویژگی‌های هندسی، فضایی و سازه‌ای ایوان‌های ادوار گوناگون با یکدیگر مقایسه شده و نتایج حاصل از آن بیانگر ارتباط ایوان به‌عنوان یک فضای نیمه‌باز رو به حیاط حداقل از قرون میانی اسلامی به بعد بوده است. حسین اسمعیلی سنگری و بهروز عمرانی (۱۳۹۳) در کتاب «تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم» به بررسی ویژگی‌های به‌کار رفته در طراحی و ساخت خانه‌ها با تکیه بر سبک معماری سنتی در اقلیم سرد و کوهستانی پرداخته‌اند. روشندل و همکاران (Roshandel et al., 2017) در پژوهشی با عنوان «بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های نهبندان از قاجار تا پهلوی» ایوان را به‌عنوان مهمترین بخش در ساختار فضایی (ضلع شمالی و جنوبی) خانه‌های تاریخی نهبندان معرفی می‌کنند که با قوس‌های جناغی و بیضی شکل و پوشش‌های طاق و تویزه در انواع تک ایوانی و چند ایوانی نمایش داده شده‌اند. پورجوادی اصل و بیٹی (Pourjavadasl & Beyti, 2022) در پژوهشی با عنوان «رهیافت‌هایی از نمای خانه‌های تاریخی جهت به‌کارگیری در نمای ساختمان‌های نوساز (نمونه موردی: خانه‌های تاریخی تبریز)» پس از الگوشناسی نمای خانه‌های

(Godard, 1936/1979, 321, Rezaeinia, 2022, 131) در معماری دوران اسلامی استفاده از ایوان در قالب فضاهای نیمه‌باز و به‌عنوان محل اتصال به فضای باز در اکثر مکان‌ها از جمله مساجد، مدارس، بازار و خانه‌ها رواج داشته و با انواع پوشش‌ها از جمله گنبد ترکیب شده است (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۱۴۸). در قرون میانی اسلامی به‌ویژه با روی کار آمدن سلجوقیان استفاده از ایوان جلوه و تداوم بیشتری پیدا کرد؛ بناهای شاخصی مانند رباط شرف با دو حیاط چهار ایوانی (دانشدوست، ۱۳۶۰، ۳۲) و مسجد جامع اصفهان به‌عنوان الگویی برای سایر بناهای چهار ایوانی پس از خود (جبل‌عاملی، ۱۳۹۲، ۳۶) قابل ذکر هستند. مساجد دو ایوانی فرومد، زوزن و گناباد از دوره خوارزمشاهی (Godard, 1936/1979, 256)، بنای هارونیه توس مربوط به قرن ۸ هـ ق (Koohestani & Zarie, 2018, 78)، مقبره ابوبکر تایبادی (Azar Khordad et al., 2018, 136) و مجموعه شیخ احمد جامی با ایوان‌های بلند (Zarei & Laleh, 2016, 184) مربوط به دوره تیموری برخی از نمونه‌های شاخص با ایوان‌های پرکار در قرون میانی اسلامی هستند. در دوره صفوی استفاده از ایوان در بناهای سلطنتی مانند چهلستون و عالی‌قاپو و مسجد جامع امام و شیخ لطف‌الله اصفهان (Etminan et al., 2024, 33-37) بیش از پیش رواج داشته و پس از آن به‌ویژه در دوره قاجار، اهمیت و جایگاه ایوان در بناها کاملاً مشهود است. شهر تبریز در دوره قاجار به‌علت نزدیکی به مرزهای عثمانی روسیه تزاری و قرارگیری در مسیر جاده ارتباطی و تجاری غرب به شرق در به نسبت شهرهای دیگر ایران از رشد قابل توجهی بهره‌مند می‌شود. خانه‌های اعیانی از جمله شواهد عمران و توسعه در این دوره محسوب می‌شوند؛ در معماری این خانه‌ها، حیاط‌های مستطیلی، ایوان‌های وسیع ستوندار و بدون ستون با ابعاد و اندازه‌های متفاوت به‌کار می‌رفت؛ این ایوان‌ها عموماً روی محور اصلی حیاط ساخته شده‌اند، محل اتصال و ارتباط حیاط و تالار بوده‌اند و از سطح زمین بالاتر و به فضای حیاط اشرف داشته‌اند. عموماً ایوان‌های مورد مطالعه با آرایه‌های پرکار گچبری در پیشانی و سرستون‌ها، آجرکاری فراوان در نماها و تلفیق گچبری و آینه در سقف ایوان آراسته شده‌اند. اگرچه تأثیر هنر غربی در شکل سنتوری ایوان‌ها و واقع‌گرایی و طبیعت‌گرایی گچبری پیشانی‌های خانه‌های مورد مطالعه مشهود است، با این حال موج گسترده بازگشت ادبی و هنری به فرهنگ پیش از اسلام در دوره قاجار، در شکل‌دهی به فرم ستوندار ایوان‌ها و آرایه‌های آنها نقش قابل توجهی داشت که نمونه‌های آن نه‌تنها در تبریز، بلکه در تهران و سایر شهرهای مهم دوره قاجار دیده می‌شود. بنابراین سؤالات مهم پژوهش حاضر عبارتند از: ۱- ایوان‌های ستوندار خانه‌های قاجاری شهر تبریز چه ویژگی‌هایی دارند؟ ۲- چند گونه آرایه معماری در ایوان‌های ستوندار خانه‌های مورد مطالعه به‌کار رفته و

از شاخصه‌های زندگی خانوادگی و محل تجمع خانواده در معماری ایرانی بوده‌اند که از نظر شکل، ابعاد، کاربری، دسترسی و ترکیب با سایر فضاها متمایز هستند. اختلاف نظر پژوهشگران در خصوص ایوان به زمان و مکان پیدایش ایوان باز می‌گردد؛ **جدول ۱** نظریه‌های مطرح شده در مورد خاستگاه ایوان در سه حوزه جغرافیایی ایران، بین‌النهرین و یونان را ارائه می‌دهد. از منظر شکلی ایوان‌های به سه نوع (**تصویر ۱**) با پوشش مسطح و سقف تیرپوش که سابقه تاریخی آنها به هزاره اول قبل از میلاد در محوطه حسنلو باز می‌گردد (**Dyson, 1989**). نوع دوم ایوان‌های با پوشش منحنی و طاقپوش هستند که در دوره اشکانی رایج می‌شوند (**Debevoise, 1941, 58-61, Colledge, 1977, 47**). عزت‌الله نگهبان (۱۳۷۲، ۸۲-۸۳) سابقه ایوان طاق‌دار را به دوره ایلام (اواخر هزاره دوم ق.م) نسبت می‌دهد. همچنین او با توجه به کاوش‌های خود در هفت‌تپه خوزستان به ایوان طولی در مقابل ساختمان معبد تپتی آهار اشاره می‌کند که رو به حیاط معبد باز می‌شده است. با وجود اینکه از اواسط دوره اشکانی ایوان‌های طاق‌دار از نوع طاق‌پوش رواج پیدا می‌کند، استفاده از ستون کاملاً حذف نمی‌شود و تا دوران پس از اسلام ادامه می‌یابد.

ایوان‌های ستوندار در معماری ایران تا دوره معاصر در منازل مسکونی و کاخ‌ها ادامه می‌یابد؛ چنانکه بهترین نمونه آن در کاخ‌های صفوی استفاده شده است (**پیرنیا، ۱۳۷۰، ۵۴**). بیشتر ایوان‌های دوران اسلامی تا پایان قاجار، ایوان‌های با پوشش منحنی و طاق‌پوش در انواع مختلف باربر و غیر باربر هستند؛ عامل اصلی شکل‌گیری این دو منظر شکلی ایوان، تغییر مصالح و پیشرفت در فنون ساختمانی است. نوع سوم ایوان‌های ستوندار با یک ردیف ستون در مقابل طاق آنهاست که به اصطلاح به آن طارما یا طارمه می‌گویند. در واقع این ایوان‌ها ترکیبی از دو ایوان به شکل T هستند که در آن فضای ستوندار به صورت عرضی مقابل فضای طاق‌دار طولی قرار می‌گیرد. به نظر روتر (**Reuther, 1939, 487-489**) این سبک تلفیقی از ورودی ستوندار چوبی با پوشش مسطح و ایوان طاق‌دار بوده که نمونه آن در خانه‌های ساسانی المعارید تیسفون و خانه اربابی حاجی‌آباد (**Azarnoush, 1994, 70-71**) استفاده شده است (**جدول ۲**).

مبانی نظری

در مطالعه پدیده‌های معماری «گونه» مفهومی کلی است که وظیفه ساماندهی به عناصر مشابه خود در بناهای مختلف را بر عهده دارد. به عبارتی مشخصه‌های ذاتی پدیده‌های خاص و اشتراکات میان آنها منجر به تولید یک گونه خاص می‌شود (**Norberg Shulz, 2002, 69**). در این مفهوم ماهیت

تاریخی و عناصر کالبدی آنها، مؤلفه‌های کارا در نمای ساختمان‌ها را معرفی کرده‌اند. در پژوهشی از عاطفه کرباسی (**Karbasi, 2023**) با عنوان «گونه‌شناسی ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد» ۷ گونه تاریخی را شناسایی و نقش فضایی و جایگاه عملکردی ایوان را در طول زمان بررسی کرده است. آریتا بلالی اسکویی و پری اصغری (**۱۴۰۳**) در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی ایوان‌ها در خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار؛ نمونه موردی: خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار» سه گونه ایوان در کل، ایوان در میان و ایوان بیرون زده را در خانه‌های مورد مطالعه معرفی کرده‌اند و ارتباط با غرب، تغییر قوانین حاکم بر کشور و تغییر عقاید را بر الگوی معماری خانه‌ها و ایوان‌های قاجاری شهر تبریز مؤثر دانسته‌اند. در پژوهشی از سهیلا عبدی‌زاده و همکاران (**Abdizadeh et al., 2024**) با عنوان «ارزیابی تأثیر ایوان در خانه‌های سنتی تبریز بر میزان تغییرات فاکتور نور روز (نمونه موردی: خانه‌های بهنام، قدکی و گنجه‌ای‌زاده)» میزان نور روز فضاهای پشت ایوان را با استفاده از نرم‌افزار، شبیه‌سازی و عملکرد ایوان را در جهات و فصول مختلف بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش حاکی از تأثیر ایوان در کاهش ۳۰-۶۰ درصدی میزان نور روز در تابستان در مقایسه با کاهش ۱-۳۰ درصدی در زمستان بیشتر بوده است. ناعمه دبیری‌نژاد و مهناز محمودی زرنندی (**۱۴۰۳**) در پژوهشی با عنوان «ساختارشناسی فضای باز و نیمه‌باز در خانه‌های بومی اقلیم گرم و مرطوب با تمرکز بر حیاط مرکزی و ایوان (مطالعه موردی: خانه‌های بندر کنگ)» به بررسی الگوی ساختاری فضاهای باز و نیمه‌باز در خانه‌های بومی بندر کنگ پرداخته‌اند. نتایج حاکی از آن است که حیاط‌ها به دو گونه مستطیل و مربع ساخته شده و هر یک از ایوان‌ها در جهات متفاوتی از بنا قرار گرفته‌اند. همانگونه که از پیشینه پیداست عموم مطالعات انجام شده بر روی خانه‌های قاجاری تبریز و یا کارکرد ایوان در خانه‌های سنتی در یک شهر یا منطقه تمرکز یافته و در هیچ پژوهشی گونه‌های متنوع آرایه‌های ایوان ستوندار خانه‌های بافت قاجاری شهر تبریز مطالعه نشده است.

ادبیات پژوهش

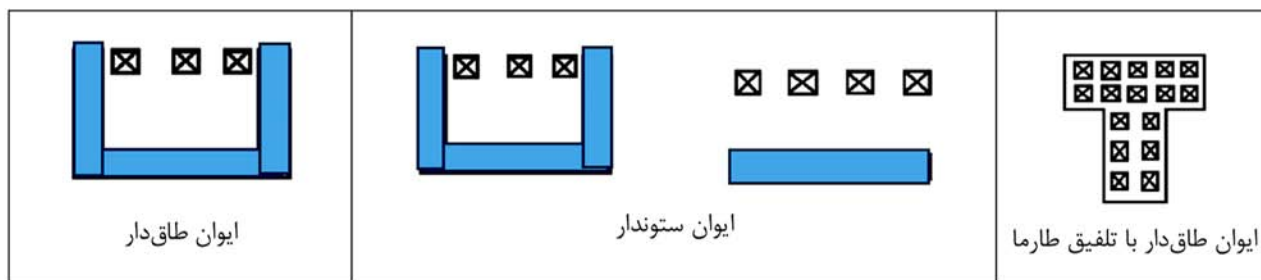
ایوان به نشست‌گاهی بلندتر از اطراف خود گفته می‌شود که معمولاً در بخش بیرونی میانه نمای ساختمان ساخته می‌شود و بیشتر از سایر بخش‌ها به چشم می‌آید. به عبارت دیگر ایوان فضایی مستطیلی با ابعاد متنوع بوده که از سه جهت بسته و از یک جهت باز است؛ در واقع ایوان واسطه میان فضای باز و بسته، معرفی‌کننده و پیشانی نمای ساختمان است و مهم‌ترین تزئینات و کتیبه‌های بنا بر روی آن اجرا می‌شوند (**Rezaei Nia & Laleh, 2015**). ایوان‌ها از نظر عملکردی

جدول ۱. نظریه‌های مربوط به خاستگاه ایوان و ویژگی‌های آنها. مأخذ: نگارندگان برگرفته Rezaei Nia & Laleh, 2015.

حوزه جغرافیایی	نظریه پردازان	نظریه / ویژگی شاخص	نمونه موردی	رفرنس
	بل	سبک بیت هیلانی را نیایی ایوان می‌داند.	تیلمن هیوک	Bell, 1914, 55-121
	واختسموث	متأثر از نظریه بل پلان کاخ‌های هخامنشی را متأثر از سبک بیت هیلانی می‌داند.	تالار اپادانا	Wachsmuth, 2008, 406
	ادیت پرادا	بناهای یونانی را الگویی برای ورودی‌های ستون‌دار اطرف بنای پاسارگاد می‌داند.	معبد ارمیس، افسوس	Ettinghausen, 1981/2000, 76
یونان	کایلر یانگ	سبک بیت هیلانی عصر آهن را الگوی بر ایوان‌های ستون‌دار حسنلو می‌داند.	تالارهای نوشیجان و گودین	Young, 1998/2012, 103
	الکساندر پاپادوپولو	پیشینه ایوان را در معماری هلنیستی و یونانی رومی جستجو می‌کند.	بناهای ساسانی دامغان و کیش (مستقیماً از تالارهای بازیلیکی کاخ‌های هلنیستی تأثیر پذیرفته‌اند)	Papadopoulo, 1980/1989, 61
	فردیش واختسموث	خواستگاه ایوان را بین‌النهرین و خانه‌های بومی بین‌النهرین می‌داند.	کاخ‌های هیتی، کاخ نبوکدنصر	Wachsmuth, 2008, 403
بین‌النهرین	ادوارد کیل	منشاء ایوان را بین‌النهرین می‌داند و معتقد است نتیجه توسعه معماری بومی بین‌النهرین است.	نیپور	Keall, 1974
	هرتسفلد	خواستگاه ایوان را ایران و ایوان‌های طاق گهواره‌های کوه خواجه را منشاء آن می‌داند.	کوه خواجه	Hertzfeld, 1941/2002, 211
	اسکار روتر	خواستگاه ایوان را شرق و ایران می‌دانست و اساس نظریه او استفاده گسترده از ایوان در بناهای اشکانی عراق است.	ایالات شرقی اشکانی، بناهای اشکانی عراق، سبک زندگی کوچ‌نشین	Reuther, 1939, 566
	گذار	به عقیده گذار ایوان از خراسان به بین‌النهرین رفته است.	خانه‌های ناحیه غزنین در افغانستان	Godard, 1979, 310
	نیلسون دوبواز	شمال شرق ایران ایالات پرتوه را خواستگاه ایوان معرفی کرده است.	ایالات پرتوه، واژه‌ایرانی بودن ایوان	Debevoise, 1941, 58-61
ایران	مالکوم کالج	ظهور ایوان را مربوط به دوره اشکانی و از ابداعات اشکانی می‌داند.	خانه چهار گوش در نسای قدیم	Colledge, 1977, 63-64
	گیریشمن و دایسون	معتقدند ایوان از آسیای غربی آمده و در ایران تکامل یافته است.	طبقه IV بنای حسنلو	Ghirshman, 1992/1993, 222 Dyson, 1989
	جورج گولینی	منشاء ایوان را ایرانی می‌داند، پیشینه ایوان را در بناهای ایوان‌دار اشکانی و هخامنشی می‌داند.	کوه خواجه	Gullini, 1964, 326-333
	دیتریش هوف	او معتقد است ایوان شکل بارز معماری اشکانی است و منشاء ایوان را در بناهای اشکانی عراق می‌داند.	در این باره که نخستین بار ایوان در چه زمان و مکانی ساخته شده نظریه‌ای مطرح نکرده است.	Huff, 2005, 374-77
	استروناخ و روف	نمونه‌های اولیه شکل ایوان را در فضاهای جنوبی و غربی نوشیجان جستجو می‌کنند.	محوطه نوشیجان	Stronach & Roaf, 2007, 191-193

دیدگاه کرباسی (Karbasi, 2023) مکتب ایتالیایی با پیشروی در این زمینه و با ترکیب مفاهیم جغرافیایی با فضاهای معماری و مسائل اجتماعی، رویکردی نوآورانه نسبت به پدیده‌های معماری دارد. در این مکتب عناصر و اجزای ایجاد شده در هر دوره‌ای با دوره دیگر متفاوت بوده و مهمترین عامل در تعیین نوع گونه‌ها بوده است. ایوان در معماری اسلامی یکی

گونه‌شناختی در راستای شرایط زمانی و مکانی تعدیل و به‌صورت اثری منحصربه‌فرد نمایان می‌شود. بنابراین «گونه» در هر اثر معماری، هم به طبقه کلی تری ارتباط می‌یابد (در اینجا خانه)، هم به عناصر کالبدی خردتری (مانند ایوان) و حتی آرایه‌های وابسته به آن تعلق می‌گیرد. از منظر معماری، گونه‌شناسی با ریخت‌شناسی آن معنا می‌یابد؛ چنانکه در

تصویر ۱. دیگرانواع ایوان. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۲. گونه‌های ایوان، کاربری و روابط آنها در فضای پیرامون. مأخذ: نگارندگان.

ایوان	کاربری	موقعیت در بنا	روابط
ایوان ستوندار	استفاده از ایوان در نمای ساختمان فضایی مستطیلی که از پشت به اتاق یا تالارهایی منتهی می‌شود. معمولاً با سقف تیرپوش و ستون بوده که از روبه رو چشم‌انداز بسیار وسیعی از فضای مقابل خود دارند.	اغلب در راستای نمای بنا و یا در محور طولی ساختمان قرار می‌گیرند. ایوان‌های ستوندار از نظر شکل کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته اول ایوان‌هایی که از سه جهت باز هستند. دسته دوم ایوان‌هایی که از سه جهت بسته و فقط از قسمت جلو باز هستند.	اتصال فضای باز با فضای بسته
ایوان طاق‌دار	سرسرای ورودی عظیم بوده و معمولاً با چند ورودی در کنار هم واقع شده است. در این نوع قسمت مرکزی عریض‌تر از جناحین بوده است.	ایوان‌های طاق‌دار در راستای محور طولی بنا و در جهت عرضی به فضای باز ساخته می‌شوند. پوشش سقف آنها از نوع طاق‌پوش است که بر دیوارهای جانبی ایوان تکیه کرده‌اند. ایوان‌های طاق‌دار از منظر شکلی از سه طرف بسته و از یک طرف باز هستند در حالی که برای جریان هوا بسیار مناسب بوده و از تابش مستقیم نور خورشید جلوگیری می‌کنند.	ورودی
ایوان طاق‌دار با تلفیق طارما	کاربری تالار یا فضای عمومی ایوانی T شکلکه دو فضای طولی و عرضی آن به‌وسیله راهرویی شرقی - غربی تفکیک شده‌اند. این سبک از ایوان بیشتر در اماکن متبرکه از جمله نجف، حرم حضرت معصومه، کربلا به‌کار رفته است.	ترکیبی از دو ایوان که شکل T را نشان می‌دهند. فضای ستوندار به‌صورت عرضی در مقابل فضای طاق‌دار طولی قرار می‌گیرد.	تالار یا فضاهای عمومی

از این گونه‌ها بوده که در نزد هنرمند مسلمان با پرکارترین و مرغوب‌ترین آرایه‌ها به‌صورت طرح‌های طبیعی یا انتزاعی گیاهی، جانوری، اسلیمی و کتیبه تزئین شده است. به عبارت دیگر در آرایش ایوان‌ها هنرمند با استفاده از اشکال تزئینی در بستر پذیرش جامعه و با در نظر گرفتن مسائل جغرافیایی، ضمن خلق مفاهیم جدید، حداکثر قابلیت ماده را در تبدیل به اثر هنری و ماندگار بروز داده است.

• **ایوان و اجزای آن در خانه‌های قاجاری تبریز**

ایوان در خانه‌های مورد مطالعه یکی از مهمترین عناصر جهت شکل‌دهی به سایر اجزای خانه بوده است. تصویر کلی از نمای خانه‌های قاجاری تبریز، دربرگیرنده فضایی نیمه‌باز ستوندار موسوم به ایوان یا رواق ستوندار است که به دلیل جلوگیری از تابش مستقیم خورشید در تابستان و سرمای زمستان، طراحی مناسبی با شرایط اقلیمی تبریز داشته است (Pourjavadasl & Beyti, 2022). در بناهای یاد شده به‌ویژه در خانه‌های ثروتمندان پیشانی و ستون‌های ایوان‌ها نقش مهمتری

نسبت به سایر عناصر داشته و با آرایه‌های پرکار گچبری اعم از نقوش گیاهی، اسلیمی، آجرکاری و آینه‌کاری مزین شده‌اند. الگوی به‌کار رفته در معماری این بناها الگویی اصیل است که در آن تمام عناصر یک خانه ایرانی نظیر زمستان‌نشین، تابستان‌نشین، حیاط اندرونی، حیاط بیرونی و هشتی لحاظ شده است. برخی خانه‌ها مانند سرخه‌ای، مجتهدی، علوی، رحیمی، نیکدل، امیرنظام (موزه قاجار) و شربت‌اوغلی دو طبقه، دو حیاطه و با زیرزمین و برخی نیز مانند گنج‌های سه طبقه ساخته شده‌اند. البته به‌نظر می‌رسد برخی از خانه‌ها مانند خانه صدقیانی در دوره‌های قدیمی‌تر احتمالاً صفوی ساخته و در دوره قاجار بازسازی و توسعه داده شده باشند (Nejadebrahimi et al., 2022). خانه‌های اوایل و اواسط قاجار معمولاً برای تأمین آب حوض‌خانه، آب انبار، ایجاد مطبخ و بهره‌گیری از پتانسیل حرارتی زمین تا حدودی پایین‌تر از کف معابر ساخته شده‌اند. به تدریج از اواخر دوره قاجار و با شروع دوره پهلوی با تغییر الگوی سکونت، خانه‌ها نزدیک‌تر به کف معابر

حتی خانه‌های مردم عادی استفاده شده است. این ستون‌ها از نظر فرم، اندازه، تناسب و آرایه‌های به‌کار رفته بسیار متنوع اجرا می‌شدند و شکل کلی آنها ارتباط اندکی را با نمونه‌های پیش از خود نمایش می‌دهد؛ به‌طوری‌که تعداد ستون‌های ایوان‌ها از ۲، ۳، ۴، ۶، ۱۰، ۱۴ و ۱۶ ستون متغیر بوده و در برخی موارد به دو نیم‌ستون واقع در داخل دیوار منتهی می‌شدند (تصویر ۲). فاصله میان ستون‌ها تقریباً استاندارد مشخصی در حدود ۲ الی ۳ متر داشته است. در ارتفاع قلمه تأثیر هنر صفوی مشهود بوده، ولی فرم دایره‌ای قلمه ستون‌های ساده و سرستون‌ها برگرفته از نمونه‌های غربی است. بررسی نمونه‌های شناخته شده در خارج از شهر تبریز نشان می‌دهد که از فرم بدنه ستون‌های رایج شیاردار در دوره صفوی و زند و یا بدنه‌های چندضلعی چوبی متداول در دوره صفوی در نمونه‌های ساده و فاقد تزئین ایوان‌های مورد مطالعه استفاده نشده است.

• گونه‌شناسی آرایه‌های ایوان

با مطالعه ایوان خانه‌های مورد مطالعه گونه‌های متنوع گچبری (پیشانی و سرستون)، آینه‌کاری در تلفیق با گچ (نما و سقف ایوان‌ها) و انواع آجرکاری (نمای ایوان‌ها) شناسایی شدند. هر یک از این گونه‌ها به زیرگونه‌های تقسیم می‌شوند.

- گچبری

گچبری با عمق‌ها و برجستگی‌های مختلف یکی از مطرح‌ترین آرایه‌ها به‌تنها در مضامین و نقوش هندسی، گیاهی، اسلیمی، حیوانی و پرنده بوده، بلکه در محل‌های به‌کارگیری آن در تزئین بناهای قاجاری نیز بوده است. در این دوره گچبری در سطح وسیعی در نماسازی‌های خارجی، لچکی بالای پنجره‌ها، سردرها، ستون‌ها، نیم‌ستون‌ها، ایوان‌ها، بالکن‌ها، سقف‌ها، پیش‌بخاری‌ها و گلوبی‌ها استفاده شده است (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ۱۳۱). همچنین در آرایش نمای بناهای مورد مطالعه، گچبری مهم‌ترین و بیشترین حجم آرایه تزئینی را به خود اختصاص داده که نمونه‌های آن در جدول ۳ (گچبری‌های پیشانی ایوان‌ها) و جدول ۴ (گچبری سرستون‌ها) معرفی شده است. شاخصه اصلی نقوش گچبری اجرا شده در ایوان‌های مورد مطالعه تکرار براساس قاعده‌ای مشخص، قرینگی و ریتم منظم در همه انواع آنها بوده که در عین نو بودن، همچنان وفادار به گذشته مانده‌اند. به عبارت دیگر این نقوش بازتابی واقع‌گرایانه و متأثر از هنر غربی را به نمایش می‌گذارند که تا پیش از این بیشتر به‌صورت انتزاعی طراحی می‌شدند. این واقع‌گرایی با رواج تمبرها، عکس‌ها و کارت‌پستال‌ها تأثیر زیادی در طراحی نقوش مختلف در دوره قاجار گذاشت؛ گویی که الگوی هنرمند در نقاشی و یا گچبری او، تصویر گرفته شده با دوربین عکاسی بوده است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰). در این میان از سویی نقوش گلدانی پر از گل‌های سرخ و زنبق یا مناظر طبیعی از کارت

ساخته می‌شدند. معمولاً از آجر در ساخت دیوارهای طبقات بالا، همکف و زیرزمین و از سنگ لاشه با ملات ساروج در پی بنا استفاده شده است. ایوان‌های خانه‌های مورد مطالعه بیشتر در جبهه جنوبی، در برخی موارد در جبهه شمالی و شرقی متشکل از یک یا دو ایوان در هر دو حیاط اندرونی و بیرونی (مانند خانه قدکی) با ردیف ستون‌های ۲ تا ۱۶ تایی و قوس‌های هلالی منتهی به پیشانی گچبری و یا ساده ساخته شده‌اند (تصویر ۲). نمای این ایوان‌ها به شکل مستطیلی (رحیمی، مشروطه، صدقیانی، علوی، شربت‌اغلی، سرخ‌های) یا دوزنقه‌ای (بهنام، قدکی) ساخته شده است. از نظر موقعیت قرارگیری، برخی در امتداد محور اصلی ساختمان یا در تمام بدنه مشرف به حیاط بدون اختلاف سطح با حیاط قرار گرفته‌اند؛ مانند خانه‌های بهنام، قدکی، مشروطه، شربت‌اغلی و گنج‌های زاده و یا در اختلاف سطحی به اندازه چند پله با حیاط در جبهه اصلی ساخته شده‌اند؛ مانند خانه امیرنظام (Safari Asl, 2022). پوشش سقف ایوان‌ها نقش مهمی در استقرار آرایه‌های آنها داشته و عموماً مسطح یا به شکل سنتوری (امیرنظام، علوی و سرخ‌های) قوس‌های هلالی در آنها ایجاد شده است. به عبارت دیگر ایوان‌ها با پیشانی (تخت یا مثلثی) و ستون (با سرستون گچی و پایه‌ستون سنگی) ساخته شده‌اند. استفاده از پیشانی و به‌ویژه سنتوری از ویژگی‌های مشخص نماهای قاجاری در خانه‌ها و عمارت‌های اعیانی است که تا قبل از دوره قاجار در معماری ایران متداول نبوده (سلطان‌زاده، ۱۳۷۵، ۱۶۳) و رواج آن ناشی از ارتباط با غرب بوده است. این فرم‌ها به‌تنها در بناهای اعیانی، بلکه در ساختمان‌های تجاری، آموزشی، مسکونی، اداری و سیاسی نیز به‌کار می‌رفتند. عملکرد ایوان‌های مورد مطالعه صرفاً به‌عنوان مفصلی میان فضاهای بسته و باز محسوب نمی‌شده، بلکه حاکی از جایگاه اجتماعی، ثروت صاحب‌خانه و نمایش قدرت او با اجرای آرایه‌های فاخر معماری نیز بوده است. به نظر محمودی (Mahmoudi, 2005) استفاده از ایوان‌ها در دو سمت شمال و جنوب خانه حاکی از کارکرد اقلیمی و حرارتی آنها بوده است؛ به نحوی که ایوان رو به جنوب بیشتر در زمستان و ایوان رو به شمال بیشتر در بهار و تابستان کارکرد داشته و به‌عنوان محلی برای نشستن، خواب و استراحت و انجام امور روزمره به‌ویژه برای زنان بوده است. ایوان خانه‌های مورد مطالعه از طول و عرض استاندارد پیروی نمی‌کنند و طول‌های متغیری از ۱۰ الی ۲۰ متر، عرض ۲ تا ۹ متر و ارتفاع حدود ۳ تا ۶ متر تا تارک قوس را در برگرفته‌اند. به‌نظر می‌رسد ارتفاع آنها در اواسط و اواخر قاجار اندکی بلندتر از اوایل قاجار بوده است؛ تناسب یاد شده حاکی از ارتفاع نسبتاً اندک با طول و عرض نسبتاً زیاد ایوان‌ها و قوس‌های ستوندار متوالی مجاور هم با آرایه‌های مفصل معماری بوده است.

از عناصر مهم ساختاری و تزئینی ایوان‌ها، ستون است که از آن در دوره قاجار به وفور در بناهای سلطنتی تا عام‌المنفعه و

جدول ۳. آرایه گچبری گیاهی و اسلیمی پیشانی و تطبیق آن با نمونه‌های ایران باستان و غرب. مأخذ: نگارندگان.

گچبری گیاهی و اسلیمی پیشانی خانه‌های مورد مطالعه نمونه‌های قابل مقایسه در ایران دوره قاجار یا غرب جزئیات قابل مقایسه با دوره ساسانی

گچبری ساسانی با نقش گیاهی چند پر، حصار دامغان. مأخذ: Schmidt, 1939, PL.CLXI.

گچبری نمای قوسی خانه بروجردی‌ها، کاشان، اواسط قاجار. مأخذ: نگارندگان.

پیشانی ایوان خانه بهنام.

گچبری افریز با آذین برگ نخلی تیسفون. مأخذ: Kröger, 1982/ 2017, 77.

آرایه حکاکی کلیسای سنت اتین فرانسه، اوایل گوتیک (قرن ۱۱م)، بازسازی قرن ۱۹م. مأخذ: Adam, 1996, 67.

پیشانی ایوان خانه علوی / موزه سفال.

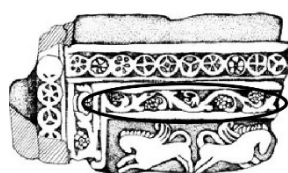
گچبری گیاه کنگر در کاخ ساسانی کیش عراق. مأخذ: Reuther, 1939, 527.

گچبری قاجاری تکیه پاشاکلا امل. مأخذ: بطحانی و همکاران، ۱۴۰۱.

پیشانی ایوان خانه نیکدل.

گچبری ساسانی در بنای کنگیر ایوان ایلام. مأخذ: Khosravi, 2020.

گچبری خانه بروجردی‌ها، کاشان، اواسط قاجار. مأخذ: نگارندگان.

طرح گچبری با آینه‌کاری بالای پنجره‌های ارسی ایوان حیدرزاده.

گچبری شهر بیشاپور ساسانی. مأخذ: Ghirshman, 1956, 163.

گچبری عمارت قاجاری شترگلی ماهان کرمان. مأخذ: خضری مقدم و ایمانی‌زاده، ۱۳۹۶.

پیشانی ایوان خانه قدکی.

گچبری بر روی ستون‌های گرد تپه میل ورامین. مأخذ: Kröger, 2017, 96.

گچبری پیشانی ایوان خانه طباطبایی با نقوش تاک، حیوانی و پرنده. مأخذ: نگارندگان.

گچبری پیشانی ایوان خانه قدکی.

جزئیات قابل مقایسه با دوره ساسانی

نمونه‌های قابل مقایسه در ایران دوره قاجار یا غرب

گچبری گیاهی و اسلیمی پیشانی خانه‌های مورد مطالعه

گچبری با نقش گیاهی چندپر حاجی آباد فارس. مأخذ: Azarnoush, 1994, 95.

گچبری عمارت آل شریف، بوشهر، اواسط قاجار. مأخذ: میگلی نژاد، ۱۳۹۸، ۱۰۶.

گچبری پیشانی ایوان خانه قدکی.

آرایه گچبری گل سرخی کاخ تیسفون. مأخذ: Kröger, 2017, 104.

گچبری عمارت قاضی بوشهر. مأخذ: غلامزاده، ۱۳۹۲، ۱۵۷.

نمای گچبری پیشانی خانه سلماسی / موزه سنجش.

حجاری گیاهی حاشیه طاق بزرگ طاق بستان. مأخذ: نگارندگان.

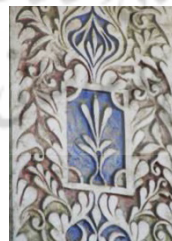
گچبری طاق ورودی ایوان شمالی خانه زینت‌الملک شیراز. مأخذ: مجری، ۱۳۹۵، ۲۶۶.

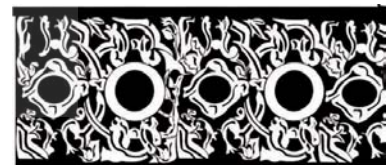
حاشیه گچبری قوس ایوان خانه حیدرزاده.

گچبری شهر بیشاپور ساسانی. مأخذ: Ghirshman, 1956, 167.

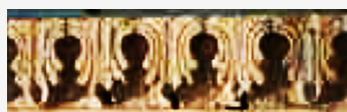
خانه حاج علی ارباب آمل. مأخذ: بطحانی و همکاران، ۱۴۰۱.

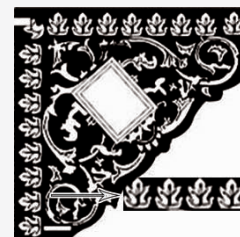
طرح گچبری بالای پنجره‌های ارسی خانه رحیمی و بالای پیشانی موزه قاجار/خانه امیرنظام گروسی.

گچبری افریز با آذین برگ نخلی تیسفون ساسانی. مأخذ: Kroger, 2017, 77.

دبیرستان شاپور (شهید کزازی) کرمانشاه، اواخر قاجار. مأخذ: نگارندگان.

گچبری پیشانی ایوان خانه حیدرزاده.

از جنبه عامیانه‌تر و شناخته‌شده‌تری به نسبت سرستون‌ها برخوردار بوده‌اند و با توجه به وفور استفاده از آنها در منطقه شمال غرب ایران به‌ویژه در مساجد جامع زاوش بناب، قاضی مراغه و میدان بناب به‌نظر می‌رسد حداقل از دوره صفوی در معماری فضاهای ستوندار یا بناهایی با ایوان ستوندار استفاده می‌شدند. پایه‌ستون‌های مورد مطالعه علاوه بر استفاده گسترده در بناهای منطقه بیشترین شباهت را با پایه‌ستون‌های بناهای اعیانی تهران نظیر خانه مستوفی‌الممالک، عمارت بادگیر کاخ گلستان، خانه اتحادیه، عمارت مسعودیه و خانه مؤمن‌الاطباء داشته‌اند (جدول ۵). البته نمونه‌های مشابهی در پایه‌ستون‌های مساجد و خانه‌های سایر شهرها از قبیل مسجد سید و خانه جواهری اصفهان و عمارت آریانا کاشان مربوط به دوره قاجار قابل توجه است.

- آینه‌کاری

بر اساس شواهد برجای مانده به‌نظر می‌رسد استفاده از آینه در آرایه‌های معماری در دوره صفوی رایج و از ایتالیا وارد ایران شده باشد (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ۱۸۸). احتمالاً طی حمل و نقل آینه‌های وارداتی قسمت‌هایی از آنها شکسته شده و در قالب هنر آینه‌کاری نخستین بار در زمان شاه طهماسب و در دیوان‌خانه او در قزوین به کار رفته باشد (ریاضی، ۱۳۷۵، ۱۱ و کیانی، ۱۳۷۶، ۲۳۹). با انتقال پایتخت به اصفهان آینه‌کاری در آرایش بناها رواج بیشتری یافت و در دوره زندیه آثار آن در دیوان‌خانه کریمخان در شیراز استفاده شد. پس از آن رواج هنر آینه‌کاری در دوره قاجار به‌ویژه در زمان ناصرالدین شاه به اوج خود می‌رسد و به یکی از آرایه‌های مهم معماری این دوره تبدیل می‌شود. بیشترین آثار آینه‌کاری خصوصاً در تلفیق با گچ از نیمه سده ۱۳ هـ ق و به‌ویژه تا اوایل سده ۱۴ هـ ق با ورود از کشورهای بلژیک و فرانسه در دوره ناصرالدین شاه کاملاً محبوب شد و در بناهای شمس‌العماره، کاخ گلستان، حضرت عبدالعظیم در ری و دارالسیاده آستان قدس رضوی رواج یافت (Aliabadi & Jamalian, 2012)؛ به عبارتی از نیمه سده ۱۴ هـ ق آینه‌کاری از محدوده اماکن مذهبی خارج و در آرایش اماکن دیگر نظیر عمارت‌ها، هتل‌ها، تئاترها و خانه‌ها نیز به کار گرفته شد. اگرچه پیشینه آینه‌کاری صرف در آراستن بناها به پیش از دوره قاجار بازمی‌گردد، با این حال ترکیب آینه با گچبری عنصر تزئینی جدیدی در آراستن خانه‌های اعیانی و بناهای سلطنتی ارائه می‌دهد که در دوره قاجار به اوج خود می‌رسد. در هنر تلفیقی آینه و گچبری، قطعات برش‌خورده آینه بر زمینه گچی و یا در کنار نقوش گچبری قرار می‌گیرند. در دوره قاجار برای چسباندن آینه‌ها بر روی گچ از سریش، سریش، شیر، خرما و شیر انگور استفاده شده، بر این اساس مهمترین آسیب وارده بر آنها نفوذ رطوبت از طریق درزها به سطح زیرین آینه‌ها و جدا شدن آنها از سطح گچ است (مختارانی، ۱۳۷۶، ۱۵۴). در خانه‌های مورد مطالعه تلفیق آینه

پستال‌های تازه اروپایی اقتباس شده (Ferrier, 1995, 291) و از سوی دیگر با توجه به شروع جریان باستان‌گرایی از دوره فتحعلی‌شاه و تداوم و اوج آن در زمان ناصرالدین‌شاه، استفاده از نقوشی مانند گل لوتوس و یا برگ تاک بازتابی از احیای هنر ایران باستان در این دوره بوده است.

- آرایه گچبری پیشانی

تنوع در اجرای آرایه‌های گچی به کار رفته در پیشانی ایوان‌های قاجاری به‌حدی بوده که در مواردی ایده‌ها و ذوق هنرمند محلی بر الگوهای غربی سایه افکنده و حال و هوای ایرانی - اسلامی به‌خود گرفته است. با بررسی نمونه‌های مورد مطالعه می‌توان پی برد که پیشانی‌های تخت و فاقد تزئینات بیشتر در اواسط و به‌ویژه در اواخر قاجار نسبت به اوایل قاجار رواج بیشتری می‌یابند؛ البته این وضعیت در سرستون ایوان‌ها معکوس بوده و حاکی از حجم و تنوع آرایه‌های گچبری در نمونه‌های اواخر قاجار نسبت به اواسط و اوایل قاجار بوده است. انواع گچبری‌های به کار رفته در پیشانی ایوان‌ها شامل نقوش گیاهی و اسلیمی است (جدول ۳). نقوش گیاهی با بیشترین حجم و تکرار به‌صورت برجسته هم‌الگوهای متأثر از ایران باستان به‌ویژه ساسانیان و هم تأثیر هنر غرب را در طبیعت‌گرایی و اجرای پرکار نقوش نمایش می‌دهد. علاوه بر آن، نمونه‌های مورد مطالعه با بسیاری از گچبری‌های بناهای داخل ایران قابل مقایسه بوده و مشابه آنها اجرا شده است. نقوش اسلیمی نیز در آرایه‌های پیشانی یا به‌صورت مجرد و یا در ترکیب با نقوش گیاهی به نمایش درآمده‌اند (جدول ۳).

- سرستون

مهمترین وجه تزئینی در ستون‌های مورد مطالعه، سرستون‌های آنها بوده است. این سرستون‌ها با آرایه‌های برجسته گیاهی اعم از برگ کنگر یا کاسه زنگ با نقش‌مایه‌های طبیعت‌گرایانه اجرا شده‌اند و ریشه آنها به سرستون‌های کلاسیک هنر یونان و روم باستان بر می‌گردد. بر اساس مطالعه انجام شده، ۱۸ الگوی سرستون عموماً بر پایه طرح‌های گیاهی کرنتی یا شبه‌کرنتی برگرفته از دوران روم باستان، رنسانس قرن ۱۲ و ۱۳ میلادی و باروک سده‌های ۱۶ و ۱۸ میلادی به‌عنوان اصلی‌ترین شاخصه آنها به کار رفته است (جدول ۴). تنوع سرستونها در نمونه‌های قابل مقایسه حاکی از رواج گسترده آنها در انواع بناهای مسکونی، سلطنتی، اداری، مذهبی و خانه‌های اعیانی در ایران و خارج از ایران است.

- پایه‌ستون

بر مبنای مطالعه انجام شده ۱۲ الگوی پایه‌ستون به‌صورت چهار گوش و در برخی موارد شش گوش با ریزه‌کاری‌های تخت یا دو بعدی ساخته شده‌اند (جدول ۵). در خانه‌های مورد مطالعه چهار نوع پایه‌ستون استفاده شده که عموماً پایه آنها مربع و تفاوت آنها در محل اتصال به ستون بوده است. پایه‌ستون‌ها

جدول ۴. انواع سرستون در ایوان‌های مورد مطالعه و نمونه‌های قابل مقایسه با آنها. مأخذ: نگارندگان.

نمونه مشابه در غرب	نمونه قابل مقایسه همزمان قاجار در ایران	سرستون‌های مورد مطالعه	نمونه مشابه در غرب	نمونه قابل مقایسه همزمان قاجار در ایران	سرستون‌های مورد مطالعه
					
معبد سبیل در تیولی، رم قرن اول ق.م	خانه حبیب‌الله مهندسی شیراز اواخر قاجار	۲. خانه مجتهدی	کلیسای سنت شاپل فرانسه، قرن ۱۳ م.	خانه ارباب هرمز تهران، اواخر قاجار	۱. خانه بهنام
					
عمارت و کلیسای چلسی لندن نیمه قرن ۱۹ م.	خانه مستوفی الممالک، تهران، اواخر قاجار	۴. خانه شربت‌اغلی	کلیسای نوتردام پاریس، قرن ۱۲ م.	خانه نصیرالدوله تهران، اواسط قاجار	۳. خانه گنج‌های زاده
					
کلیسای سنت ژرمن پاریس، قرن ۱۲ م.	خانه شکوه السلطنه تهران، اواسط قاجار	۶. خانه بهنام	کلیسای فرارا، در امیلیا شمال ایتالیا، قرن ۱۲ م.	عمارت عین‌الدوله تهران، اواخر قاجار	۵. خانه گنج‌های زاده
					
بقایای سرستون‌های بناهای روم باستان در افسوس، از میر ترکیه	سرستون یکی از خانه‌های قدیمی یزد، اواسط قاجار	۸. خانه حیدرزاده	کلیسای انگلیس مقدس در آتن یونان، نیمه دوم قرن ۱۵ م.	خانه توحیدی شیراز	۷. خانه حیدرزاده
					
خانه اعیانی واقع در هلمشید برانشوایگ آلمان، قرن ۱۶ میلادی	خانه احمد تقا اصفهان، اواسط قاجار	۱۰. خانه رحیمی	موزه املاک گوزن، میامی، نیمه قرن ۱۹ میلادی	خانه زینت‌الملک شیراز، اواسط قاجار	۹. خانه سرخ‌های

نمونه قابل مقایسه همزمان قاجار در ایران	نمونه مشابه در غرب	سرستون‌های مورد مطالعه	نمونه قابل مقایسه همزمان قاجار در ایران	سرستون‌های مورد مطالعه
				
کلیسای شهر آتون فرانسه، قرن ۱۳ میلادی	سردر باغ ملی، تهران، اواخر قاجار	۱۲. موزه سنجش/خانه سلماسی	معبد مزون کاره در نیم فرانسه، قرن اول ق.م	۱۱. خانه صدقیانی
				
کلیسای سن سپریانو، وبادولید اسپانیا، قرن ۱۰ م.	خانه‌ای در محله فردوسی تهران، اواخر قاجار	۱۴. خانه مشروطه	معبد آپولون در سیرکو، رُم، بازسازی قرن اول ق.م	۱۳. خانه نیکدل
				
کلیسای سن لئوناردو، آپولیا ایتالیا، اوایل قرن ۱۸ م.	خانه آدینه بیک اصفهان، اواسط قاجار	۱۶. خانه قدکی	کلیسای سن پیتر و واتیکان رم، قرن ۱۶ م.	۱۵. خانه مشروطه
				
کلیسای چیوسی در توسکانی ایتالیا، بازسازی قرن ۱۳ م.	مسجد حاج صمدخان رشت	۱۸. خانه قدکی	کلیسای سن پیتر و مونتوریو، رم، اوایل قرن ۱۶ م.	۱۷. خانه امیرنظام/موزه قاجار
				
			سردر ورودی کلیسای وانک اصفهان، نیمه قرن ۱۷ م.	

با گچ، فراوانی کمتری نسبت به سایر آرایه‌ها داشته‌اند و عموماً در سقف راهرو ایوان‌ها با درجه برجستگی متفاوت از کم تا زیاد در سه طرح مشخص شامل: ۱- طرح شمسه با فن آینه‌گچ و گره مربع قناس در مرکز ۲- تلفیق آینه و گچبری لچکی‌های منتهی به سقف ۳- طرح شمسه آینه‌گچ با برجستگی اندک **جدول ۶**، (گچبری خانه سرخه‌ای و امیرنظام) اجرا شده‌اند. رایج‌ترین فن در طرح‌های آینه‌کاری قاجاری، شیوه گره‌سازی است که طرح

آینه‌گچ نگینی با گره مربع قناس معروفترین آنهاست. تکنیک اجرای این گره در نمونه‌های مورد مطالعه تفاوت اندکی در جزئیات با یکدیگر دارند؛ از جمله گچبری نگینی با گره مربع قناس ایوان خانه امیرنظام برجستگی بیشتری نسبت به نمونه لچکی ایوان سرخه‌ای و شمسه سقف ایوان خانه امیرنظام داشته است (**جدول ۶**).

در اجرای نقش قاب‌های شمسه آینه‌گچ ایوان‌های مورد

جدول ۵. پایه ستون در ایوان‌های مورد مطالعه و نمونه‌های قابل مقایسه با آنها. مأخذ: نگارندگان.

نمونه قابل مقایسه	پایه ستون	نمونه قابل مقایسه	پایه ستون	نمونه قابل مقایسه	پایه ستون
					
خانه اتحادیه (امین السلطان) تهران، اواخر قاجار	۳. خانه فدکی	عمارت بادگیر کاخ گلستان تهران، اوایل قاجار	۲. خانه شربت‌آغلی	خانه مستوفی الممالک، تهران، اواخر قاجار	۱. خانه سرخ‌های
					
خانه مستوفی الممالک تهران، اواخر قاجار	۶. خانه مشروطه	مسجد جامع زاوشت بناب	۵. خانه نیکدل	عمارت مسعودیه تهران، اواسط قاجار	۴. خانه رحیمی
					
خانه جواهری اصفهان اواخر قاجار	۹. خانه مجتهدی	مسجد سید اصفهان اواسط قاجار	۸. خانه علوی	مسجد قاضی مراغه	۷. خانه سلماسی
					
عمارت آریانا کاشان، اواخر قاجار	۱۲. خانه گنج‌های زاده	مسجد میدان بناب، اوایل قاجار	۱۱. خانه بهنام	خانه مؤتمن‌الطباء تهران، اواسط قاجار	۱۰. خانه صدقیانی

می‌شده است. علت تنوع گسترده آجرکاری را باید در اهمیت یافتن نماهای بیرونی بناها جستجو کرد. آجر، هم به‌عنوان مصالح اصلی در ساخت ایوان و خانه‌های مورد مطالعه و هم در آراستن نماهای ایوان و قاب‌بندی‌ها استفاده می‌شده است. آرایه آجری ایوان‌ها بیشترین فراوانی را از نظر تنوع و تکرار در میان آرایه‌های استفاده شده دارد و در ۲۳ طرح آجرکاری و هفت گونه به‌کار رفته است؛ گونه‌های شناسایی شده شامل آجرکاری هره‌چین، دندان‌موشی، پوزگوی، خفته‌راسته حصیری، گل‌انداز، رگ‌چین ساده و خفته‌راسته مرکزی بوده است (جدول ۷ و تصویر ۳). از میان طرح‌های یاد شده طرح آجرکاری هره‌چین در پیشانی ایوان‌ها بیشترین تکرار را داشته

مطالعه، رنگ و بوی ایرانی مشهود است و کمتر اثری از هنر غربی در آن دیده می‌شود. نمونه‌های مشابه تلفیق گچبری با آینه در مقبره سرقبر آقا تهران مربوط به دوره ناصرالدین‌شاه (Aqayi Meybodi et al., 2023) باغ‌های رحیم‌آباد، شوکت‌آباد و اکبریه بیرجند (کرم‌پور، ۱۳۹۸، ۱۲۰-۱۲۴)، تالار آیینه کاخ گلستان تهران (ظهوریان، ۱۳۸۹، ۱۷۵-۱۷۷)، خانه شیخ‌الاسلام اصفهان (همان، ۱۵۰)، خانه نارنجستان قوام شیراز و خانه طباطبایی‌های کاشان مشاهده شده است.

- آجرکاری

آرایه آجرکاری در دوره قاجار در آراستن انواع بناها از مسکونی تا مساجد و عمارت‌های سلطنتی به‌طور گسترده استفاده

جدول ۶. تلفیق آینه و گچبری در سقف ایوان‌های خانه سرخه‌ای و امیرنظام گروسی با نمونه‌های قابل مقایسه. مأخذ: نگارندگان.

نمونه قابل مقایسه	تلفیق آینه و گچبری در خانه‌های مورد مطالعه	نمونه قابل مقایسه	تلفیق آینه و گچبری در خانه‌های مورد مطالعه
 <p>تلفیق آینه کاری و گچبری خانه طباطبایی کاشان و باغ رحیم‌آباد بیرجند. مأخذ: کرم‌پور، ۱۳۹۸، ۱۰۳.</p>	 <p>۲. تلفیق آینه و گچبری لچکی‌های منتهی به سقف ایوان سرخه‌ای.</p>	 <p>گچبری و آینه کاری در سقف یکی از ایوان‌های خانه طباطبایی کاشان. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>۱. سقف ایوان سرخه‌ای (شمسه با فن آینه گچ و گره مربع قناس در مرکز).</p>
 <p>خانه قاجاری شیخ‌الاسلام اصفهان. مأخذ: ظهوریان، ۱۳۸۹، ۱۵۰.</p>	 <p>۴. طرح شمسه آینه گچ با برجستگی اندک موزه قاجار.</p>	 <p>تلفیق آینه و گچبری موسوم به آینه گچ نگینی در سقف ایوان خانه نارنجستان قوام شیراز. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>۳. موزه قاجار امیر نظام گروسی (طرح شمسه آینه گچ نگینی با گره مربع قناس).</p>

شرایط زیست‌محیطی و فرهنگی داشته و به‌عنوان یک کهن‌الگو تا به امروز تداوم و در اقلیم‌های مختلف به‌جهت پاسخ‌گویی به نیازهای مردمان هر منطقه، تفاوت‌هایی جزئی در ابعاد و اجزا داشته است. ایوان‌ها در دوره قاجار کاربری عمومی‌تری پیدا کرده، محدود به مکان‌های خاصی مانند کاخ، مسجد و مدرسه نبوده و به فضاهای دیگری از جمله خانه‌ها راه پیدا کرده‌اند. مطالعه ساختار و شکل ایوان ۱۳ خانه قاجاری بافت تاریخی شهر تبریز نشان می‌دهد که ایوان‌ها در دوره قاجار با تفاوت‌هایی جزئی تداوم نمونه‌های پیشین بوده‌اند. ایوان‌های مورد مطالعه معمولاً مستطیلی و محصور میان سه دیوار بوده‌اند، با سقف تیرپوش یا قوسی و از روبه‌رو چشم‌انداز بسیار وسیعی از فضای مقابل خود داشتند و نقش رابط بین حیاط و فضای داخلی ساختمان اصلی بوده‌اند. علاوه بر آن ایوان‌ها عموماً مشرف به فضای بیرونی بوده‌اند که وجود دو پلکان در دو طرف و شکل طولی و مستطیلی از ویژگی‌های مشخص آنهاست. از ویژگی‌های دیگر این ایوان‌ها کاهش ابعاد و ارتفاع آنها به نسبت ایوان‌های دوره‌های قبل‌تر است، برخی نیز در

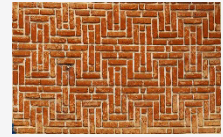
و با بیشتر بناهای قاجاری منطقه از جمله نماهای مساجد قاجاری شهر تبریز و مساجد ستوندار چوبی بناب، مراغه و آذرشهر و یا خانه‌های تهران دوره قاجار قابل مقایسه است. طرح خفته‌راسته از دیگر طرح‌های پرتکرار در ایوان‌های مورد مطالعه بوده که مشابه آن در مساجد ستوندار چوبی منطقه و نیز خانه‌های اعیانی خارج از تبریز نظیر خانه فرهنگ و اکبریہ بیرجند (کرم‌پور، ۱۳۹۸، ۹۸ و ۱۰۱) یا عمارت‌های قاجاری بوکان (Salimi & Shikhi Mollashahi, 2023) مشاهده شده است. طرح‌های حصیری و گل‌انداز نیز از جمله طرح‌هایی با پیشینه طولانی و پرتکرار در دوره قاجار هستند؛ موارد مشابه آنها در مناره مسجد جامع برسیان (Shekofteh et al., 2015) مربوط به دوره سلجوقی، مساجد قاجاری شهر تبریز، مساجد قاجاری ستوندار چوبی بناب و مراغه و همچنین خانه‌های سایر شهرها از جمله خانه شاکری قم (Momeni et al., 2015) و در بسیاری از بناهای قاجاری تهران نقش شده است.

بحث

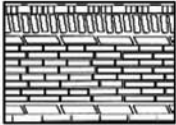
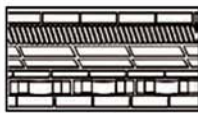
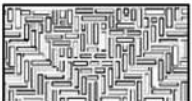

ایوان در معماری ایرانی - اسلامی ارتباط مستقیمی با

جدول ۷. طرح‌های متداول آجرکاری در نمای ایوان‌های مورد مطالعه و نمونه‌های قابل مقایسه در معماری قاجار. مأخذ: نگارندگان.

نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان	نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان	نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان
 <p>مسجد پل سنگی تبریز اواخر قاجار و مسجد جامع روستای زاوشت و زرگران بناب، بنای چهارسو آذرشهر، مسجد ضریح مراغه. مأخذ: نگارندگان. خانه فرهنگ و اکبری بیرجند. مأخذ: کرم پور، ۱۳۹۸، ۹۸ و ۱۰۱.</p> <p>عمارت قاجاری بنگی کند و قورمیش بوکان. مأخذ: Salimi et al., 2023.</p>	 <p>طرح ۳. آجرکاری خفته‌راسته نمای ایوان مجتهدی، قدکی و صدقیانی، حیدرزاده.</p>	 <p>خانه اربابی حمامیان بوکان مأخذ: Salimi & Solhjoo, 2019.</p>	 <p>طرح ۲. آجرکاری پیشانی خانه گنجه‌ای زاده با طرح‌های هره‌چین، رگ‌چین و دندانه‌موشی.</p>	 <p>نمای ساختمان بانک شاهی تهران، مساجد حاج یوسف قزوینی و شهدا تبریز، بنای چهارسو آذرشهر. مأخذ: نگارندگان. آرامگاه حمامیان بوکان. مأخذ: Salimi & Solhjoo, 2019. مسجد جامع میدان زاوشت، اسماعیل بیگ، زرگران و کبود بناب، ضریح و شیخ معزالدین مراغه. مأخذ: نگارندگان. نمای خانه‌ای مربوط به اواخر قاجار در خیابان سعدی جنوبی تهران. مأخذ: Abedian-Jelodar & Sheikhi, 2022.</p>	 <p>طرح ۱. آجرکاری هره‌چین. پیشانی ایوان شمالی خانه صدقیانی، پیشانی ایوان دوم خانه قدکی و پیشانی ایوان خانه مشروطه با طرح هره‌چین خفته‌راسته.</p>
 <p>رخ‌بام خانه قاجاری شاکری قم. مأخذ: Momeni et al., 2015</p>	 <p>طرح ۶. پیشانی ایوان نیکدل با طرح هره‌چین.</p>	 <p>آجرکاری اواسط قاجار در نمای ساختمان بانک شاهی تهران مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۵. آجرکاری پیشانی ایوان غربی خانه‌های صدقیانی، سنجش و حیدرزاده با طرح هره‌چین و رگ‌چین.</p>	 <p>آجرکاری اواسط قاجار در نمای ساختمان بانک شاهی تهران. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۴. آجرکاری پیشانی خانه بهنام با طرح هره‌چین و رگ چین ساده.</p>
 <p>مسجد شهدا تبریز اواخر قاجار، مسجد جامع عجب‌شیر و گوگان آذرشهر. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۹. آجرکاری پیشانی موزه قاجار و خانه مجتهدی با طرح هره‌چین و رگ چین ساده.</p>	 <p>مسجد میرزاصدق دینوری تبریز، اواسط قاجار. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۸. پیشانی ایوان خانه سرخه‌ای با طرح هره‌چین و رگ‌چین ساده.</p>	 <p>آجرکاری اواسط قاجار در نمای ساختمان بانک شاهی تهران. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۷. آجرکاری پیشانی ایوان اول خانه قدکی با طرح هره‌چین و رگ‌چین ساده.</p>
 <p>نمای داخلی مسجد آیت‌الله خسروشاهی تبریز اوایل قاجار. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۱۲. آجرکاری خفته‌راسته بالای پنجره‌های ایوان خانه سرخه‌ای.</p>	 <p>آجرکاری نمای بانک شاهنشاهی تهران اواسط قاجار. مأخذ: نگارندگان.</p>	 <p>طرح ۱۱. پیشانی ایوان خانه رحیمی ردیف اول با طرح هره‌چین.</p>	 <p>نمای خانه‌ای مربوط به اواخر قاجار در محله عودلجان تهران. مأخذ: Abedian-Jelodar & Sheikhi, 2022.</p>	 <p>طرح ۱۰. آجرکاری بالای پنجره‌های ایوان‌های گنجه‌ای زاده، مشروطه، قاجار، حیدرزاده، رحیمی.</p>

نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان	نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان	نمونه قابل مقایسه	طرح آجرکاری در ایوان
 <p>خانه شاکری قم. مأخذ: Momeni et al., 2015 مسجد حاج یوسف قزوینی تبریز، مسجد ملارستم مراغه، اسماعیل بیگ و زرگران بناب. مأخذ: نگارندگان. عمارت اکبریه بیرجند. مأخذ: کرم پور، ۱۳۹۸، ۱۰۱.</p>	 <p>طرح ۱۵. آجرکاری خفته - راسته یا جناغی؛ نمای ایوان گنجه‌ای زاده، سنجش، نیکدل و صدقیانی.</p>	 <p>مشابه عمارت قاجاری قورمیش بوکان. مأخذ: Salimi & SHikhi Mollashahi, 2023.</p>	 <p>طرح ۱۴. آجری حصیری نمای ایوان موزه سفال/خانه علوی.</p>	 <p>مسجد مفیدآقا تبریز اواخر قاجار. مأخذ: نگارندگان</p>	 <p>طرح ۱۳. آجری کاری گل انداز نمای ایوان موزه نیکدل و قدکی.</p>
 <p>نمای خانه‌ای مربوط به اواخر قاجار در خیابان وحدت اسلامی تهران. مأخذ: Abedian-Jelodar & Sheikhi, 2022 نمای بیرونی مسجد شیخ تاج‌الدین مراغه</p>	 <p>طرح ۱۷. طرح آجرکاری گل انداز مرکب نمای ایوان موزه سفال/خانه علوی</p>	 <p>طرح آجری گل انداز مساجد میرزاصدق دینوری تبریز، اواسط قاجار، ضریر و شیخ معزالدین مراغه، مشابه مسجد جامع برسیان.</p>	 <p>طرح ۱۶. آجرکاری گل انداز نمای ایوان بهنام، نیکدل، قدکی و مشروطه</p>		

تصویر ۳. طرح‌های آجرکاری منحصر به ایوان‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارندگان.

 <p>طرح ۲۳. آجرکاری ردیف اول با طرح پوزگوی. ردیف دوم هره چین) و ردیف چهارم با طرح رگ چین پیشانی موزه سفال.</p>	 <p>طرح ۲۲. آجرکاری پیشانی ایوان خانه شربت‌اغلی (ردیف دوم با طرح هره چین و ردیف پنجم با طرح پوزگوی).</p>	 <p>طرح ۲۱. طرح آجری نمای ایوان موزه نیکدل.</p>	 <p>طرح ۲۰. طرح آجری گل انداز بالای پنجره‌های ایوان قدکی.</p>	 <p>طرح ۱۹. قاب‌بندی نماهای پنجره‌های ایوان اول خانه قدکی.</p>	 <p>طرح ۱۸. آجرکاری بالای قوس ایوان سنجش/اسلامی و مشروطه.</p>
---	---	--	--	---	--

ایوان‌ها و عموماً متأثر از نمونه‌های غربی بوده است. مقایسهٔ گچبری ایوان‌های قاجاری با نمونه‌های قبل حاکی از دقت بسیار زیاد در ترسیم جزئیات نقوش گچبری و تنوع فراوان آنها در دورهٔ قاجار است که هر نقش به‌تنهایی معنای مجزایی از یک کل را ارائه می‌دهد؛ از سوی دیگر نمونه‌های قاجاری برجستگی بیشتر نسبت به نمونه‌های قبل دارند و حالت مجسمه‌ای به خود می‌گیرند. علاوه بر آن از فنون رایج صفوی از قبیل طلااندازی روی گچ، رنگ‌آمیزی نقوش و تذهیب فاصله می‌گیرند و در اغلب موارد در تلفیق با آینه‌کاری ارائه می‌شوند. با نگاهی به جدول ۳ الگوپذیری نقوش گچبری ایوان‌ها از هنر ایران باستان به‌ویژه هنر ساسانی و بیش از هر مورد دیگری در نقوش گیاهی نمایان می‌شود؛ از علل مهم آن اشتیاق شاهان قاجار به‌ویژه فتحعلی‌شاه به هنر ایران باستان و برنامه منسجم تبلیغاتی و فرهنگی قاجارها با هدف برابر کردن عصر خود با دوران ایران باستان و نمایش شکوه پادشاهی قاجار بود (Zarei & Heidari Babakamal, 2016). اصولی مانند قرینه‌سازی، نظم، تعادل و ظرافت در اجرای نقوش کاملاً مشهود است. با این حال تفاوت اساسی نقوش گیاهی گچبری‌های مورد مطالعه با نمونه‌های ساسانی از طرفی طبیعت‌گرایی بیشتر نقوش ساسانی نسبت به نمونه‌های قاجاری بوده است و از سوی دیگری نمونه‌های قاجاری تراکم بیشتر و در ترکیب با نقوش اسلیمی اجرا شده‌اند و مفهوم آنها با توجه به مکان طرح متفاوت است. تفاوت دیگر آنکه مفاهیم نقوش گیاهی ساسانی بیشتر با عقاید مذهبی آنها پیوند خورده در حالیکه جنبهٔ مذهبی نقوش مورد مطالعه به‌مراتب کمتر است. از جمله نقوش گیاهی جالب توجه، نقش گل نیلوفر در خانهٔ سلماسی و نمونه‌های فراوان مشابه آن در گچبری‌های تیسفون و طاق‌بستان (گل نیلوفر زیر پای میترا در نقش برجستهٔ تاج‌ستانی اردشیر از اهورامزدا) مربوط به دورهٔ ساسانی است. هر یک از این نقوش نمادشناسی قدرتمندی در دورهٔ ساسانی داشته‌اند که در خانه‌های مورد مطالعه همان مفاهیم از آنها برداشت نمی‌شود و بیشتر جنبهٔ تزئینی آنها مد نظر بوده است؛ از جمله اینکه گل نیلوفر یکی از نمادهای فره در هنر ساسانی بوده و بر مشروعیت پادشاه ساسانی تأکید داشته (Walther, 1969/2006, 265) آذین‌های برگِ نخلی نمادی از باروری، ثروت و برکت (Ettinghausen, 1981/ 2000, 239) و برگ تاک و انگور نمادی از حیات و فراوانی (Warner, 2004/2007, 589) بوده است. در کنار موارد یاد شده پالمت‌های سه‌لپی از محوطه‌های مهم ساسانی مانند تیسفون، حصار، کیش، بیشاپور، تپه میل ورامین، حاجی‌آباد و بنای کنگیر ایوان

ارتفاع‌های متفاوتی همسطح حیاط، یا چند پله بالاتر از سطح حیاط و یا در طبقهٔ دوم منتهی به اتاق پذیرایی واقع شده‌اند. از میان اجزای اصلی ساختاری و تزئینی ایوان‌های مورد مطالعه، ستون‌ها هستند؛ این اجزا ابداعی از دورهٔ قاجار نبوده، بلکه از دوره‌های پیش از اسلام و دورهٔ اسلامی در معماری ایرانی قابل مشاهده‌اند. به‌نظر می‌سد حداقل اشکال دوستونی ایوان‌های ستوندار ابتدا از دورهٔ صفوی و بعد زندیه و سپس به تعداد زیاد در دورهٔ قاجار به‌ویژه از اواسط آن رایج می‌شوند (صفی صمغ‌آبادی، ۱۳۸۸، ۱۳۳). استفاده از این نوع ستون‌ها به حدی در معماری قاجار متداول می‌شود که حتی خانه‌های متوسط و معمولی نیز از آن در ایوان‌های خود استفاده می‌کنند. این ایوان‌ها عموماً مستطیلی با بیش از دو دهنهٔ طاق قوسی‌شکل به‌همراه ستون‌هایی در مقابل آنها بوده‌اند و به دو دسته ایوان‌های ستاوند (از سه جهت باز هستند) و ایوان‌های ستون‌آوند (از سه جهت بسته و فقط از قسمت جلو باز هستند) تقسیم می‌شوند. به عبارت دیگر شکل ظاهری ایوان به دیوارهای محصورکنندهٔ آن بستگی دارد که به فضای ایوان معنا می‌دهد. ایوان‌های مورد مطالعه عموماً در ضلع جنوبی طنبی و در محور اصلی بنا به منظور استفادهٔ بهینه در گرمای تابستان و سرمای زمستان تعبیه شده‌اند. الگوهای دسترسی در طراحی ایوان‌ها ابتدا حیاط، سپس راهروها یا پلکان‌ها و پس از آن اتاق یا پذیرایی بوده که ممکن است در طبقه هم‌کف و یا طبقه دوم ایجاد شده باشند؛ بنابراین ایوان‌های مورد مطالعه علاوه بر کارکرد مفصل می‌توانسته در تابستان به‌عنوان مکانی جهت استراحت ساکنین خانه از آن استفاده شود. نکته مهم در رابطه با خانه‌های قاجاری یافت تاریخی تبریز مداخلات صورت گرفته به ویژه در چند دههٔ اخیر به منظور مرمت برخی از اجزای کالبدی و آرایه‌های آنهاست؛ عیناً به همین سبب طی مصاحبهٔ نگارندگان با طراحان و مجریان گچبری پیشانی ایوان‌های خانه‌های مورد مطالعه مشخص شد که الگوی نقوش آنها بر مبنای نمونه‌های باقی‌مانده و اصیل قاجاری بازطراحی شده و هنرمند طراح و گچبر تمام تلاش خود را در جهت حفظ اصالت طرح و عدم خدشه به آن به‌کار گرفته‌اند. در طراحی عناصر ساختاری و تزئینی ایوان‌ها علاوه بر تداوم سنت‌های اصیل ایرانی، تأثیر معماری غرب در ورودی‌های پیش‌آمده نمای ساختمان (سنتوری)، سرستون‌های گرنتی و گچبری‌های پرکار پیشانی مشهود است. پیشانی‌ها در کنار سرستون‌هایی با گچبری‌های متنوع، بیانگر ارتباط تنگاتنگ گچبری با آرایه‌های معماری ایوان‌ها هستند؛ تفاوت این ویژگی در دورهٔ قاجار نسبت به ادوار قبل در اجرای طبیعت‌گرایانه و متراکم نقوش در

مردم عادی نیز استفاده می‌شدند. علاوه بر آن به‌کارگیری فن نگین گچی با گره مربع قناس در طرح‌های ترنجی سقف اکثر ایوان‌ها از دیگر نوآوری‌های قابل توجه آرایه‌های مورد مطالعه است. نتایج دیگر پژوهش نشان می‌دهد که ویژگی‌های بارز آرایه‌های ایوان‌های خانه‌های قاجاری تبریز وفور طرح‌های گیاهی طبیعت‌گرایانه، نقوش گلدان با گل یا میوه، گچبری‌های برجسته و شبه‌مجسمه پیشانی، سرستون‌ها کرنتی با برگ کنگر و سنتوری متأثر از غرب، پالم‌های چند پر و برگ تاک و انگور متأثر از هنر ایران باستان بوده است؛ این وضعیت از یک سو با احیای هنر و فرهنگ ایران باستان و از سوی دیگر با رشد و توسعه تبریز و گسترش تجارت آن با کشورهای اروپایی به‌ویژه در اواسط قاجار بی‌ارتباط نبوده است.

عدم تعارض منافع

نگارندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. جناب آقای دکتر ابوالفضل عبداللهی فرد عضو هیأت علمی دانشکده هنرهای تجسمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز از جمله اشخاصی بودند که بیشترین بازطراحی‌ها و الگوهای مرمی پیشانی‌ها را در خانه‌های مورد مطالعه از جمله قدکی، صدقیانی و بهنام ارائه داده‌اند؛ در کنار ایشان هنرمند گچبر جناب آقای عبدی از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۸ به اجرای نقوش پرداخته‌اند.

فهرست منابع

- اسمعیلی سنگری، حسین و عمرانی، بهروز. (۱۳۹۳). تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم. انتشارات فروزش.
- بطحانی، مریم؛ اسماعیلی جلودار، محمداسماعیل و مرتضایی، محمد. (۱۴۰۱). خوانش مضامین و تحلیل موضوعی نقوش گچبری مسکن بومی دوره قاجار در آمل: مطالعه موردی خانه شفاهی و مهدی پاشاسلطان. دومین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط زیست و اقله‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، تبریز. <https://civilica.com/doc/1613377>
- بلالی‌اسکویی، آریتا و اصغری، پری. (۱۴۰۳). گونه‌شناسی ایوان‌ها در خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار؛ نمونه موردی: خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار. معماری سبز، ۱۰ (۳۸)، ۱-۱۰. [https://shij.10-1\(38\),1-10](https://shij.10-1(38),1-10) https://greenarchitecture/upload/greenarchitecture/Content/030207_16/01-GAr-No38-84570.pdf
- بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کورش و سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۰). بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار. نگره، ۶ (۱۸)، ۳۵-۴۸. <https://sid.ir/paper/143048/fa>
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۷۰). شیوه‌های معماری ایرانی. انتشارات موسسه نشر هنر اسلامی.
- جبل‌عاملی، عبدالله. (۱۳۹۲). تاریخ تحولات مسجد جامع اصفهان.

ایلام مشابهت زیادی با نمونه‌های مورد مطالعه به نمایش می‌گذارند (جدول ۳). با این حال برگ کنگر به‌عنوان نماد اعتقاد به زندگی پس از مرگ (Gromort, 1996/2001, 90) خاستگاه شرقی ندارد و احتمالاً از غرب و یونان باستان وارد فرهنگ شرقی شده باشد؛ چرا که بیشترین تکرار و محبوبیت را در میان سرستون‌های یونانی به‌ویژه نوع کرنتی داشته است. آجرکاری از دیگر آرایه‌های پرکار و متنوع در نمای ایوان‌ها، اطراف جرزها و قوس پنجره‌ها است. طبق جدول ۷ و تصویر ۳، ۲۳ طرح آجرکاری در نمای ایوان‌های مورد مطالعه شناسایی شد؛ برخی از این طرح‌ها ریشه در نمونه‌های پیشین (حداقل از دوره سلجوقی) دارند، برخی برگرفته از الگوهای متداول در هنر آجرکاری قاجار و برخی نیز حاصل خلاقیت هنرمندان بومی بوده؛ به عبارت دیگر بداهه‌سازی در برخی نمونه‌ها و بدون قالب تکرارشونده حاکی از نوآوری در هنر بومی بوده است. با مطالعه آرایه‌های معماری خانه‌های قاجاری تبریز نوآوری‌هایی در زمینه طرح و اجرای آنها قابل توجه است.

- ۱- قاب‌بندی پنجره‌های ایوان و ایجاد نوارهای تزئینی با استفاده از آجر،
- ۲- استفاده از طرح‌های متنوع آجرکاری در تزئین نمای ایوان‌ها،
- ۳- به‌کارگیری برخی از نقوش اصیل آجرکاری و گچبری ایرانی در نمای ایوان‌ها،
- ۴- رعایت دقیق قرینگی در اجرای نقوش گچبری و آجرکاری
- ۵- تلفیق آینه‌کاری با گچبری و ایجاد فن‌گره‌چینی به‌ویژه در ایوان‌های مربوط به اواسط و اواخر قاجار،
- ۶- پر کردن فضای تزئین بدون تمرکز بر نقشی خاص در تمامی آرایه‌ها.

نتیجه‌گیری

تنوع آرایه‌های معماری در خانه‌های قاجاری تبریز نشانه‌ای از اهمیت و موقعیت بالای صاحب‌خانه آن به‌شمار می‌رفت و با توجه به نیازهای مذهبی و فرهنگی خانواده، آن‌را ابزاری متناسب برای ابراز جایگاه خود ساخته است. اگرچه در نگاه اول آرایه‌های خانه‌های قاجاری متأثر از نمونه‌های غربی به‌نظر می‌رسند، با این حال ویژگی‌های اصیل ایرانی در ترکیب با هنر بومی در ایوان‌های ستون‌دار، گچبری، تلفیق آرایه گچ و آینه و طرح‌های آجرکاری قابل‌بازایی است. با بررسی آرایه‌های مورد مطالعه مشخص شد که گچبری مهم‌ترین و شاخص‌ترین آرایه در آراستن نماهای خانه‌های قاجار تبریز بوده است. ویژگی مهم گچبری‌های مورد مطالعه عامیانه‌تر شدن آنها در دوره قاجار نسبت به ادوار پیش از آن است، که به‌تنها در خانه‌های اعیانی، بلکه در خانه‌های

سازمان میراث فرهنگی.

- Abdizadeh, S., Nasiri, H., & Ahmadnejad, F. (2024). Evaluation of the Effects of Porch in Traditional Houses of Tabriz on the amount of Daylight Factor Changes (Case study: Behnam, Ghadaki, Ganjeizadeh houses). *CIAUJ*, 9(1), 91-108. <https://doi.org/10.61186/ciauj.9.1.91>
- Abedian-Jelodar, Z., & Sheikhi, A. (2022). A Study of Decorative Brick Motifs of Qajar and Pahlavi Buildings in Tehran. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 11(31), 355-379. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.23476.2282>.
- Aliabadi, M., & Jamalians, S. (2012). Recognition of mirror work patterns in Qajar monuments at Shiraz. *Negareh Journal*, 7(23), 17-30. https://negareh.shahed.ac.ir/article_52.html?lang=en.
- Aqayi Meybodi, M., Khaqani, S., Amiri Azar E., & Mosahebi Mohammadi, S. (2023). Architectural features and decorations of Sar-e Qabr-e Aqa mausoleum, the tomb of Friday imam (prayer leader) of Tehran in Qajar period. *Golestan-e Honar*, 7(4), 68-55. <http://golestanehonar.ir/article-1-346-fa.html>.
- Azar Khordad, F., Hashemi Zarjabad, H., & Zarei, A. (2018). Analysis of Applied Geometry in the Plan of Three Buildings Abubakr Taybadi, Goharshad Mosque and School of Ghiasieh Kharger. *Parseh J Archaeol Stud*, 2(4), 121-136. <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.4.121>
- Azarnoush, M. (1994). The Sasanian manor house at Hajiabad, Iran. *Monography Di Mesopotamia*, 3. Published by Le Lettere. <https://www.lelettere.it/libro/9788871661773>.
- Bell, G. L. (1914). *Palace and mosque at Ukhaidir: a study in early Mohammadan architecture*. DigiCat.
- Colledge, M. A. R. (1977). *Parthian art*. Paul Elek.
- Debevoise, N. C. (1941). The Origin of Decorative Stucco. *American Journal of Archaeology*, 45(1), 45-61. <https://doi.org/10.2307/499302>.
- Dyson, R. H. (1989). The Iron Age architecture at Hasanlu: an essay. *Expedition*, 31(2), 107-127. <https://www.penn.museum/sites/expedition/the-iron-age-architecture-at-hasanlu-an-essay>.
- Etminan, L., Hosseini, S. B., & Panahi, S. (2024). Investigating the Influence of Illuminationist Philosophy (Hikmat al-Ishraq) on the Manifestation of Aesthetic Elements in Safavid Mosque Architecture Using Panofsky's Method. *Islamic Art Studies*, 21(55), 32-48. <https://doi.org/10.22034/ias.2021.292814.1645>
- Ettinghausen, R. (2000). *Highlights of Persian art* (H. Abdollahi & R. Pakbaz, Trans.). Agah. (Original work published 1981)
- Ferrier, R. W. (1995). *هنرهای ایران* [Iranian Arts] (P. Rajabi, Trans.). Farzan Rooz Publishing and Research.

- اثر، ۱۳۴۶، ۲۹-۶۶. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-53-fa.pdf>
- خضری مقدم، محمد و ایمانی زاده، مریم. (۱۳۹۶). بررسی نقوش تزئینات گچبری عمارت شترگلو ماهان. *اولین سمپوزیوم ملی روز جهانی گرافیک*، تهران. <https://civilica.com/doc/798359>
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۰). رباط شرف. اثر، ۲(۵)، ۳۹-۱. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-453-fa.html&sw>
- دبیری نژاد، ناعمه و محمودی زرنندی، مهناز. (۱۴۰۳). ساختارشناسی فضای باز و نیمه باز در خانه‌های بومی اقلیم گرم و مرطوب با تمرکز بر حیاط مرکزی و ایوان (مطالعه موردی: خانه‌های بندر کنگ). *معماری‌شناسی*، ۷(۳۱)، ۹-۱. <https://memarishenasi.ir/fa/archive.php?pid=654&rid=33>
- روتر، اسکار. (۱۳۸۷). معماری ساسانی (ترجمه مهدی فقیه و محمدعلی شاکری‌راد). در سیری در هنر ایران، زیر نظر آرتر پوپ و فیلیس اکرم. علمی و فرهنگی.
- ریاضی، محمدرضا. (۱۳۷۵). فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران. انتشارات دانشگاه الزهرا.
- سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۵). خانه در فرهنگ ایرانی (مفاهیم و برخی از کاربردها). دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- صفی صمغ‌آبادی، مهناز. (۱۳۸۸). مروری بر تزئینات معماری مسکونی ایران (اواخر قاجار و اوایل پهلوی)، [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/f5f171dbb4cd47e274d40836756f3b95>
- ظهوریان، تکتیم. (۱۳۸۹). بررسی گچبری‌های ایران از دوران صفویه تا پایان قاجاریه. [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/6fe61bd99d37a0c905b468eabfe1a8f2>
- غلامزاده، فراز. (۱۳۹۲). معماری بوشهر در دوره زند و قاجار. انتشارات آبادبوم.
- کرم‌پور، اکرم. (۱۳۹۸). بررسی هنرهای کاربردی بناهای اعیانی بیرجند در دوره قاجار (آجرکاری، گچبری، آینه‌کاری) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1dee0203b0dbacc623bb5a460f461ed9>
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری ایران دوران اسلامی. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کی‌نژاد، محمد علی و شیرازی، محمدرضا. (۱۳۸۹). خانه‌های قدیمی تبریز. مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری (فرهنگستان هنر).
- مجری، نجمه. (۱۳۹۵). بررسی نقوش تزئینی خانه زینت‌الملک شیراز [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/6dd2b77ddaf856cd28ab5c914e2d0532>
- مختارانی، پانته‌آ. (۱۳۷۶). آرایه‌های معماری ایران. توکا.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۹). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ تزئینات معماری. سمت.
- میگل‌نژاد، مرضیه. (۱۳۹۷). مطالعه تحلیلی - تطبیقی تزئینات بناهای قاجاری بافت قدیم شهر بوشهر [پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنر دانشگاه سوره] تهران. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0896e14e59acb6a4a9be12dc1f9fbc30>
- نگهبان، عزت‌الله. (۱۳۷۲). حفاری هفت‌تپه دشت خوزستان.

- Ghirshman, R. (1993). *L'Art del' Iran, Made et Achemenide* (I, Behnam, Trans.). Sharkat Entesharat Elmi ve Fareangeeh. (Original work published 1992)
- Ghirshman, R., (1956). *Bichapour*. Librarie Orientaliste Paul.
- Godard, A. (1979). *Athar - E Iran* (A. H. Soruqd Moghadam, Trans.). Astan Quds Razavi Research Foundation. (Original work published 1936)
- Gromort, G. (2001). *The elements of classical architecture* (H. Arjomandfard, Trans.). Sheharab. (Original work published 2001)
- Gullini, G. (1964). *Architettura Iranica dagli Achemenidi ai Sasanidi: il palazzo di Kuh-i Kwagia* (Seistan). Torino, Einaudi.
- Hertzfeld, E. E. (2002). *Iran in the Aciend East* (H. Sanatizadeh, Trans.). Institute of Humanities and Cultural Studies. (Original work published 1941)
- Huff, D. (2005). From Median to Achaemenian palace architecture. *Iranica Antiqua*, 40, 371-395. <https://doi.org/10.2143/IA.40.0.583217>
- Karbasi, A. (2023). Typology of the terrace of historic houses in Najafabad. *Iranian Quarterly Journal of Restoration and Architecture*; 13(35), 19-36. <https://doi.org/10.52547/mmi.2194.14010704>
- Keall, E. j. (1974). *Some Thought on the Early EYVAN. Near Eastern Numismatics, Iconography and History, Studies in Honor of G.Miles*, Beirut, 123-130. <https://www.abebooks.com/Near-Eastern-Numismatics-Iconography-Epigraphy-History/31838366358/bd>
- Khosravi, L. (2020). Newly-found stucco remains from the Sasanian noble residence at Gūriyeh and Jahāngir near the Kangir River of Eyvan, Ilam Province. *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 10(24), 141-167. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.19889.1996>.
- Koohestani, H., & Zarie, A. (2018). The Functioning and Architecture of the Haroonia Toos Building. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 15(64), 71-80. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69481>
- Kröger, J. (2017). *Sasanidischer stuckdekor: ein beitrag zum reliefdekor aus wtuck in sasanidischer* (F. Najd Sami'I, Trans.). SAMT. (Original work published 1982).
- Mahmoudi, A. (2005). بازنگری اهمیت ایوان در خانه های سنتی [Revisiting the importance of the porch in traditional houses (with a special focus on Bam)]. *Honar-Ha-Ye-Ziba*, 22(22), 468. https://jhz.ut.ac.ir/article_10738.html?lang=en
- Momeni, K., Attarian, K., & Ghadrdan Gharamaleki, R. (2015). Review of decorations in residential houses of Qajar period in Qom city (Case Study: Shakeri house-Qom). *Negarineh Islamic Art*, 2(7.8), 128-142. <https://doi.org/10.22077/nia.2015.656>
- Nejadebrahimi, A., Farrokhi, S., & Shabahang, M. (2022). Criteria Affecting the Preservation of the Authenticity in Restoration of Sadaghiani's House in Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 19(108), 91-108. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.272178.4793>.
- Norberg Shulz, C. (2002). *Architectur: presence, language, place* (A. Ahmadian, Trans.). Architect Institute Publishing. (Original work published 2000)
- Papadopoulo, A. (1989). *Islamic Architecture* (H. Jazni, Trans.). Raja Publishing. (Original work published 1980)
- Pourjavadasl, B., & Beyti, H. (2022). Applying approaches driven from the facades of historic houses to the facades of new buildings (Case Study: historic houses of Tabriz). *Bagh-e Nazar*, 19(107), 85-98. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.296407.4953>.
- Reuther, O. (1939). *Sasanian architecture, in: a servey of persian art from prehistoric times to the present*, Eds. A. U. Pope and P. Ackerman. Oxford University Press, London and New York. 1. 493-597. <https://www.scribd.com/document/731331310/Reuther-1939>
- Rezaei Nia, A. & Laleh, H. (2015). Critical Analysis of Theories on the Origin of Ayvan. *Journal of Archaeological Studies*, 6(2), 59-71. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54173>
- Rezaenia, A. (2022). The Form of Iwān in the Context of Iranian Architecture, From the Beginning to the Early Islamic Centuries. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 6(11), 125-144. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111784.html?lang=en
- Roshandel, Z., Hashemi Zorajabad, H., & Ghorbani, H. (2017). بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های نهبندان از قاجار تا پهلوی [A study of the evolution of the veranda in Nehbandan houses from the Qajar to the Pahlavi dynasties]. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 11(4), 53-79. <https://doi.org/20.1001.1.26766116.1396.11.4.3.1>
- Safari Asl L. (2022). The Study of Models and Physical Typology of Porch in Historical Houses; Case Study: Houses of Qajar and Pahlavi Eras in Tabriz. *JHRE*, 41(177), 45-60. <https://doi.org/10.22034/41.177.45>.
- Salimi, E., & Shikhi Mollashahi, M. (2023). Study and analysis of residential architectural decorations of Qajar and Pahlavi periods in Bukan city. *Negarineh Islamic Art*, 10(25), 54-82. <https://doi.org/10.22077/nia.2023.6317.1728>.
- Salimi, E., & Solhjoo, J. (2019). Investigating and Introducing the Decorations of the Buildings of the Village of Hamamyan Bukan. *Negarineh Islamic Art*, 6(17), 111-131. <https://doi.org/10.22077/nia.2019.2283.1195>

- Schmidt, E. F. (1939). *Excavations at Tepe Hissar, Damghan*. University of Pennsylvania press.
- Shekofteh, A., Ahmadi, H., & Oudbashi, O. (2015). Seljuk Brickwork Decorations and Their Sustainability in Khwarezmid and Ilkhanid Decorations. *JRIA*. 3(1), 84-104. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-186-fa.html>.
- Stronach, D., & Roaf, M. (2007). *Nush-i Jan/1 The major buildings of the Median settlement*. Peeters.
- Wachsmuth, F. (2008). معماری هخامنشی؛ یادمان‌های اصلی [Memari Cpehkhamnashi; Yadmannpehei Esli] (B. Ayatollahzadeh Shirazi, Trans.). In, A. U, Pop (Ed.), *A survey of Persian art, from prehistoric times to the present*. (pp. 397-407). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Walther, H. (2006). *Altiranische Funde und Forschungen* (P. Rajabi, Trans.). Entesharat Gheghenos. (Original work published 1969)
- Warner, R. (2007). *Encyclopedia of world mythology* (A. Esmailpour, Trans.). Ostoreh. (Original work published 2004)
- Young, C. A. (2012). Architectural developments in western Iran during the Iron Age. In: *Collected essays on Hasanlu architecture* (S. Aliyoun & A. Sadraei, Eds. & Trans.). Tabriz: The Hasanlou Translation Project. (Original work published 1998)
- Zaker Ameli, L., & Jabal Ameli, A. (2013). The Evolution of Eivan. *Soffeh*, 23(3), 103-118. https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100208.html?lang=en
- Zarei, A., & Laleh, H. (2016). A Study on the Role and Importance of Sheikh Ahmad-e Jami Mausoleum Complex in the Urban Development of the Historic City of Torbat-e Jam: From the Seljuk to the Late Pahlavi Period. *Archaeological Research of Iran*, 6(10), 173-192. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2016.1553>
- Zarei, M. E., & Heidari Babakamal, Y. (2016). A Research on the Variety of Art Themes and the Origin of the Qajarian Tiles in the Mo'aven-ol Molk Tekyeh, Kermanshah. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 21(4), 53-64. <https://doi.org/10.22059/jfava.2016.59953>.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

حیدری باباکمال، یداله، ساکی، صحرا، نژاد ابراهیمی، احد و نعمتی بابای‌لو، علی. (۱۴۰۴). گونه‌شناسی آرایه‌های معماری ایوان‌های ستوندار خانه‌های قاجاری شهر تبریز. *باغ نظر*, ۲۲(۱۵۱), ۵-۲۴.

DOI: [10.22034/bagh.2025.516434.5795](https://doi.org/10.22034/bagh.2025.516434.5795)

URL: https://www.bagh-sj.com/article_230851.html?lang=en

